

Schrijfsters vóór 1900 en hun internationale context

Een database als hulpmiddel voor de geschiedschrijving

De discussie over 'gender en literatuurgeschiedschrijving' is volop gaande, ook in het *Tijdschrift voor Genderstudies*. Dit diende bijvoorbeeld als platform voor een discussie tussen Marije Groos en Agnes Andeweg over vrouwelijke auteurs, hun succes en de houding van de literaire kritiek ten opzichte van hun werk (Groos, 2000; Andeweg, 2001; Groos, 2001). Deze discussie – evenals bijvoorbeeld het inspirerende *Baard boven baard* van Marianne Vogel (2001), een vergelijkende studie over canoniseringsprocessen en de rol daarbinnen van de literaire kritiek ten aanzien van vrouwelijke en mannelijke romanschrijvers – spitst zich toe op de recentere periode. Dat gebeurt in mindere mate in de serie artikelen recentelijk gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, waarin beoogd wordt de toepassing van het genderperspectief in de literatuurgeschiedschrijving te bevorderen, met name in de nieuwe Nederlands/Vlaamse literatuurgeschiedenis waarvoor de Nederlandse Taalunie het initiatief heeft genomen (zie Van Boven, Poel & Van der Streng, 2001, p. 2).

Voor de vroegere periodes zullen de Taalunieschrijvers echter evenzeer inspiratie nodig hebben. Voor die eeuwen is een primair probleem dat veel schrijfsters inmiddels zijn 'verdwenen': 'silenced by later editors and commentators rather than by their contemporaries' (Ezell, 1993, p.163). Dat er, ook in het Nederlandstalig gebied, vrouwen waren die schreven en publiceerden, bleek in de bloemlezing-met-inleiding *Met en zonder lauwerkranen*, die in 1997 ca. 160 'schrijvende

vrouwen' presenteerde uit de periode 1550-1850 (Schenkeveld-van der Dussen, 1997). Voor de meeste van deze vrouwen geldt dat, alvorens sprake kan zijn van opname in de literatuurgeschiedenis, nader onderzoek nodig is: naar hun teksten, naar de context waarbinnen zij actief waren en naar het verloop van het (de-)canoniseringsproces. Het aantal van 160 is niet onaanzienlijk, maar de auteurs en hun werk zijn vaak moeilijk te situeren. De vraag naar een eventuele specificiteit van dit vrouwelijke auteurschap is bijvoorbeeld nauwelijks te beantwoorden. Als de schrijfsters worden voorzien van een context, is die over het algemeen mannelijk en Nederlands: Meynarda Verboom reageerde op Vondel, Wolff en Deken lieten zich inspireren door Richardson, Betsy Hasebroek werd tot schrijven aangezet door haar broer, en verder was het aantal door God geïnspireerde geschriften aanzienlijk.

Uiteraard wás de context waarin deze vrouwen actief waren zeker niet uitsluitend vrouwelijk, maar de vraag naar de onderlinge verhoudingen tussen de schrijfsters is wel degelijk aan de orde². De vrouwelijke context is per definitie ook *internationaal*. Met name in een kleiner land als Nederland waren de vrouwelijke voorbeelden en rolmodellen – afgezien van de succesvolle Katharina Lescailje – veelal uit het buitenland afkomstig: van Sappho, via de Homerus-vertaalster Madame Dacier tot Mary Wollstonecraft en de Duitse Henriette Hanke, door de Nederlandse kritiek in de negentiende eeuw als voorbeeld aangeprezen aan de lezeressen. Zelfs de 'Utrechtse

Sappho', Anna Maria van Schurman, was in Keulen geboren.

Het belang van de internationale context voor de bestudering van het Nederlandse schrijfsterschap vóór 1900 wordt geïllustreerd in een bundel artikelen die binnenkort zal verschijnen als één van de resultaten van het NWO-onderzoeksproject 'Schrijfsters en hun publieken, 1700-1880'³, onder de titel: *'I have heard about you'. Women's writing crossing borders* (Van Dijk, e.a. 2004). Evenals bovengenoemde artikelenserie in het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, zijn ook deze studies voor het merendeel afkomstig van leden van het 'Werkverband Genderstudies Taal en Letteren'; zij beogen eveneens de Taalunie-geschiedschrijvers van dienst te zijn. In het kader van dit themanummer wil ik hier het uitgangspunt van de bundel nog eens benadrukken: om de bijdrage van Nederlandstalige vrouwen aan de oudere letterkunde zinvol in een geschiedschrijving te verwerken is het van belang om te weten hoe zij zich verhielden tot de ontwikkeling van het buitenlandse schrijfsterschap.

Hoe zicht te krijgen op deze internationale verhoudingen? Ik stel voor om voor dat doel een op de problematiek toegesneden database te gebruiken. Bestudering van teksten in hun internationale context is per definitie grootschalig. Die grootschaligheid is bovendien noodzakelijk omdat alleen dan, vergelijkenderwijs, kan worden beoordeeld welke consequenties de factor 'gender' heeft gehad. Een elektronische database, op internet, is dan ook het ideale middel. De onderzoeker kan profiteren van een technologisch raamwerk dat geschikt is voor de verwerking van de grote hoeveelheden vaak minime inlichtingen over succes, verkoop of invloed van bepaalde nu vergeten geschriften. Het gaat dikwijls om inlichtingen waarnaar men – menselijkerwijs gesproken – niet op zoek kan gaan voor één afzonderlijke schrijfster. Daarentegen is er ondertussen een behoorlijke toegankelijkheid van allerlei receptiemateriaal in bulkvorm: veilingcatalogi op microfiche, lijsten van vertalingen, tijdschriften bruikbaar gemaakt door indexen, publicatie van correspondentie met

indexen. Het is wél verantwoord om die inventarisaties door te nemen op de aanwezigheid van vrouwelijke auteurs.

Het betreft hier dus een tegelijk grootschalige én minutieuze aanpak. Detailonderzoek is, zolang er nog zoveel teksten van vrouwen onbestudeerd zijn gebleven, absoluut nodig. Maar wanneer het niet in een duidelijk kader kan worden geplaatst is de relevantie van de onderzoeksresultaten niet altijd aan te tonen. De database *WomenWriters*⁴ is ontworpen met het oog op deze problematiek. De structuur ervan creëert een kader dat betekenis geeft aan het precisieonderzoek, zoals ik hieronder wil illustreren aan de hand van enkele voorbeelden, die betrekking hebben op Meynarida Verboom (zeventiende eeuw), Jeanne Leprince de Beaumont (achttiende eeuw) en George Sand (negentiende eeuw).

De receptie als uitgangspunt

Binnen het kader van het bovengenoemde NWO-project was in 1998 een KNAW-colloquium gehouden onder de titel 'Writing the history of women's writing'. Daar was de vraag aan de orde: hoe verder na *Met en zonder lauwerkrans?* Internationalisering was het parool. In haar bijdrage plaatste Riet Schenkeveld een aantal van de Nederlandse schrijfsters in hun internationale context en wees op overeenkomsten en verschillen. Zij concludeerde dat 'Dutch women writers on the whole fit well into the pattern that existed in other Western European countries', maar ze legde in haar betoog iets meer nadruk op de verschillen. Het leek haar 'more interesting to discuss a few dissimilarities which vary according to situation', zoals de aan- of afwezigheid van een hof (Schenkeveld-van der Dussen, 2001, p. 242). Dit naast elkaar plaatsen van de diverse vrouwenliteraturen laat zien dat Schenkeveld deze als aparte entiteiten beschouwt.

Als men echter de tijdens hetzelfde congres geformuleerde opvatting van Joep Leerssen dat '*women could more easily be given their proper place in a history which is not just that of literary production, but also one of literary reception*' (Leerssen, 2001, p. 256) combineert met de

behoefte aan internationalisering en interpreteert als een streven naar inzicht in de *internationale* receptie, dan leidt dat tot een veel grotere onderlinge samenhang. Deze kan in het onderzoek worden benut, bijvoorbeeld ter ondersteuning van interpretaties. Het onderzoek naar Nederlandse schrijfsters kan hiermee zijn voordeel doen, zoals hieronder moge blijken uit de voorbeelden van Meynarda Verboom, hier te vergelijken met Aemilia Lanyer, van Betje Wolff, die een lezeres moet zijn geweest van Jeanne Leprince de Beaumont, en van een laat-negentiende-eeuwse, vroeg-feministische schrijfster als Mina Kruseman, mogelijkkerwijs geïnspireerd door George Sand.

Wanneer wij spreken over de literaire receptie gaat het namelijk niet alleen om de van critici afkomstige reacties. Die critici maakten immers lang niet altijd deel uit van het door de schrijfsters beoogde publiek. Zij wierpen zich om allerlei redenen op als bemiddelaars tussen de teksten en het eventuele toekomstige lectoraat. Zelf – meestal mannen – stelden zij regelmatig vast dat het werk van vrouwen vooral ook door vrouwen werd gelezen, en sommigen suggereerden zelfs aarzelend dat er misschien een vrouwelijke criticus aan te pas moest komen. Nog aarzelender stond er hier en daar een enkele critica op, vaak zelf schrijfster.⁵ Meer vrouwen hielden zich bezig met een andere vorm van bemiddeling: die van de vertaling naar een buitenlands publiek. Dit type, internationale, receptie is vooral interessant omdat de vertaalsters soms voorwoorden of commentaren toevoegden: Anna Roemers Visscher deed dat bij haar vertaling van Georgette de Montenay, Betje Wolff bij die van Madame de Genlis, Hélène Mercier bij die van George Sand (ik beperk mij hier tot de Frans-Nederlandse betrekkingen). Het probleem dat de 'vrouwelijke' receptie zich, vóór 1900, veel minder vaak in geschrift heeft gemanifesteerd, wordt dus enigszins ondervangen door de internationalisering van het perspectief. Niettemin blijkt uit de drie genoemde voorbeelden dat wij ons hier slechts weinig verwijderden van de gevestigde canon.

Receptiegegevens afkomstig uit de boekhistorie

Door ook gegevens uit de boekhistorie in het onderzoek te betrekken, verandert men het perspectief. Bert van Selm heeft, enige jaren geleden, gepleit voor een literatuurgeschiedschrijving op basis van wat er in de boekhandel in een bepaalde periode te koop werd aangeboden (Van Selm, 1992, p. 43). Ook het aanbod van bibliotheken moet hierbij worden betrokken zoals Bernt Luger heeft aangetoond. Voor onze kennis inzake vrouwelijke auteurs lijkt dit van extra belang. Inventarisatie van boekhandelsvoorraden, van wat in bibliotheken ter beschikking werd gesteld of zich in privé-collecties bevond, biedt tal van aanknopingspunten voor het werpen van een nieuwe blik op uitspraken afkomstig van eventueel bevooroordeelde critici, uitspraken die via via in de literatuurgeschiedenis zijn terechtgekomen, respectievelijk hebben geleid tot eliminatie van auteurs uit de canon.

Het is duidelijk dat verkoopsucces en literair-historisch belang niét direct in elkaars verlengde liggen, vóór 1900 evenmin als nu (Andeweg, 2001, p. 49; Groos, 2001, p. 53). Wat betreft het inzetten van de boekgeschiedenis bij het bedrijven van literatuurgeschiedschrijving zijn boekhistorici daarom terecht nogal terughoudend en relativeren zij zelf de gegevens die hun materiaal oplevert.⁶ Waar het gaat om deels onbekende teksten is het evidente voordeel van dit materiaal echter dat men aan deze 'niet-expliciete' receptie een uitgangspunt kan ontleen. Dankzij deze gegevens wordt het mogelijk om in andere bronnen explicietere recepties van werk van vrouwen te bereiken, en om die nader te analyseren. Deze laatste zullen dan in verband moeten worden gebracht met de oorspronkelijke tekst; dit komt neer op de 'dual strategy' die Robert Darnton bepleitte: 'I would [...] argue for a dual strategy, which would combine textual analysis with empirical research. In this way it should be possible to compare the implicit readers of the texts with the actual readers of the past and, by building on such comparisons, to develop a history [...] of reader response' (Darnton, 1990, pp. 181-182).

Voor werk van vrouwen is deze strategie, naar mijn mening, nog van veel groter belang dan voor dat van mannen, aangezien het eventuele verschil tussen verkoopsucces en latere reputatie of canonicisering wellicht gesteld moet worden in termen van gender.

De structuur van de database *WomenWriters* vergemakkelijkt deze confrontatie tussen een oorspronkelijke tekst en de vertalingen, bewerkingen, intertextueel hergebruik en commentaren die erdoor zijn opgeroepen. De combinatie van al die diverse inlichtingen over de receptie van teksten geeft zicht op het functioneren ervan⁷, zowel ten opzichte van mannelijke als van vrouwelijke publieken, als ook in situaties waar de 'gender' van de lezers niet is te achterhalen. Daarbij ligt enige nadruk op de eigentijdse reacties, maar ook worden gegevens opgenomen afkomstig uit de vroege literatuurgeschiedschrijving.

Op dit moment (april 2003) bevat de database *WomenWriters* ruim 7000 receptiegegevens betreffende het werk van 867 schrijfsters/vertaalsters/commentatrices, van wie 99 uit Nederland (vooral uit de achttiende en negentiende eeuw). Voor drie van hen, twee Françaises en één Nederlandse, wordt hieronder een begin gemaakt met de uitwerking van deze gegevens.

Jeanne Leprince de Beaumont: haar aanwezigheid in Nederland

De inventarisering van een groot aantal (ca. 275) achttiende-eeuwse veilingcatalogi van Nederlandse bibliotheken, door Alicia Montoya in het kader van dit project uitgevoerd⁸, heeft laten zien dat de Franse auteur die in de achttiende eeuw in Nederland ná Voltaire het meest gelezen werd – althans wier werken het op één na meest in boekveilingcatalogi voorkomen – een vrouw is: Jeanne Leprince de Beaumont.⁹ Dit was een zeer productief schrijfster (1711-1780) van romans, 'contes moraux', geschriften bestemd voor kinderen, pamfletten, een tijdschrift, enzovoort. Deels publiceerde zij haar teksten in Engeland, waar ze een tijdlang werkzaam was als 'Franse gouvernante'. Haar naam komt nauwelijks voor in de meeste *Franse* lite-

ratuurgeschiedenissen, en dus al helemaal niet, in tegenstelling tot die van Voltaire en lager op de lijst van Montoya geplaatste auteurs als Rousseau en Montesquieu, in de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur.

In de lijst van achttiende-eeuwse Nederlandse bibliotheeksuccessen staan echter diverse van haar werken zeer hoog genoteerd.¹⁰ Het meest frequent aanwezig is wel haar *Magasin des Enfants* (1756). Dit is een voor kinderen bedoelde bundel korte schetsen (waaronder trouwens het wel degelijk beroemd geworden *La Belle et la Bête*), die gepresenteerd worden in het kader van een dialoog tussen een gouvernante, 'Mademoiselle Bonne' en haar leerlingen, allen meisjes. In het kielzog van vele anderen beschreef Rietveld-van Wingerden (1995) het werk als een tijdschrift. Dat is het echter *niet*. Ik vermeld dit om de huidige onbekendheid (afgezien van gebloemleeste stukken in het Franse taalgebied) aan te geven.¹¹ Door die onbekendheid van de tekst kunnen we de reacties van de critici niet zonder meer op hun waarde schatten. Zo heeft het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het *Magasin des Enfants* herhaaldelijk aangeprezen. Men schreef de waarde en het succes ervan met name toe aan het zedelijke gehalte van het werk. Zo'n uitspraak is echter dermate karakteristiek voor de bespreking van voor vrouwen bestemd werk dat de, door Darnton beargumenteerde, noodzaak tot vergelijking met de oorspronkelijke tekst inderdaad groot is. Er dient te worden geverifieerd hoe deze lezing zich verhoudt tot wat de schrijfster zelf kan hebben bedoeld, en tot wat andere lezers – met name lezeressen – er wellicht in hebben gelezen.

Bij zo'n vergelijking valt op dat in de Nederlandstalige pers gesteld wordt dat het werk geschikt zou zijn voor meisjes én jongens, met voorbijgaan aan wat de auteur zelf in haar voorwoord verklaart en aan het gegeven dat de imaginaire leerlingen van Mademoiselle Bonne allen meisjes zijn, wat de onderwerpskeuze van de dialogen en van de narratieve stukken niet onaanzienlijk heeft beïnvloed. Voorts wordt door de kritiek het bestaan van dat voorwoord onvermeld

gelaten. Dat zou niet bezwaarlijk zijn, als er met dat voorwoord niet heel wat gebeurd was in de loop van de verschillende edities en vertalingen: het werd geleidelijk aan ingekort en vervolgens weggelaten. Dat voorwoord is namelijk, niet zo verbazend, geheel anders van toon dan het werk zelf. Het sluit in feite aan bij de hierboven genoemde pamflet- en tijdschriftproductie van de schrijfster, waarin zij zich bepaald als een 'feministe' lijkt voor te doen. Met name beschuldigt ze ouders ervan dat zij hun dochters verkeerd opvoeden; met haar *Magasin des Enfants* presenteert zij dus een alternatief, en een hulp voor professionele opvoeders (niet-ouders). Daarin spelen godsdienst en zedelijkheid inderdaad een duidelijke rol, maar, wat de boven geciteerde bemiddelaars niet was opgevallen, de meisjes die de auteur in de dialogen en in de verhalen als hoofdpersonen opvoert zijn wel bijzonder ondernemend te noemen. Dat kan zeker bedoeld zijn geweest om het vrouwelijk zelfvertrouwen te versterken, en een interpretatie van het werk als 'feministisch' lijkt daardoor niet misplaatst (Stewart, 1993, pp. 24-49).

Het besef van de grootscheepse aanwezigheid van deze tekst in het achttiende-eeuwse Nederland kan leiden tot een andere kijk op Betje Wolff. Zij is weliswaar, naast Aagje Deken, onze beroemdste schrijfster vóór Geertruida Bosboom-Toussaint en behoeft dus geen rehabilitatie. Maar het internationale kader waarbinnen zij opereerde is, zeker wat de vrouwelijke contacten betreft, slechts incompleet onderzocht. Waarschijnlijk bevond het werk van Leprince de Beaumont zich in haar bibliotheek.¹² Dat zij het ook gelezen had, zou men kunnen opmaken uit een vrijwel letterlijk geciteerde passage, afkomstig uit het voorwoord van het *Magasin des Enfants* (Van Dijk & Van Raamsdonk, 1998). Betje Wolff neemt de beschuldiging over die Leprince de Beaumont richtte tot de ouders van meisjes, of in ieder geval is zij zodanig dezelfde mening toegedaan dat de formulering wonderlijk parallel loopt. Wolff was door haar op dit punt of beïnvloed of voorgegaan. Inzicht in het geval-Leprince de Beaumont verplicht tot nadere bestudering (en: relativering?)

van de veelal uitzonderlijk genoemde houding van Betje Wolff,¹³ en misschien ook van andere schrijfsters.

Als jong meisje las bijvoorbeeld ook Belle van Zuylen het werk van Leprince de Beaumont. Maar als ze er in haar correspondentie naar verwijst noemt ze nooit de naam van de auteur, altijd alleen die van de centrale figuur Mademoiselle Bonne (Van Dijk & Montoya, 2002). De kennis inzake de wellicht hier te lande gerecipieerde buitenlandse teksten schiet vaak nog te kort om dergelijke verwijzingen als zodanig te herkennen. Het is dan van belang te weten welke buitenlandse schrijfsters tot de *mogelijke* lectuur van Nederlandse vrouwen hebben behoord. Deze kennis is niet altijd uit de, makkelijker consulteerbare, periodieke pers te verkrijgen.

George Sand: verschillende informatie in pers en boekhistorie

Evenmin als de aanwezigheid van het werk van Leprince de Beaumont in de Republiek was op te maken uit de pers, is dat een eeuw later het geval voor de romans en het toneel van George Sand (1804-1876). De Nederlandse journalisten zijn over het algemeen tamelijk negatief over de beroemde Franse schrijfster, die in 1832 begon te publiceren, en zich ook in de politiek manifesteerde. Wel valt op dat de roman waarin ze de katholieke geestelijkheid aanvalt, *Mademoiselle La Quintinie* (1863), aanleiding gaf tot heftige discussie en vooral tot zeer lovende woorden van protestantse zijde, onder andere afkomstig van de criticus Busken Huet die ook een boek over haar publiceerde.

In een boekhistorische bijdrage over de Nederlandse Sand-receptie concludeerde Bernt Luger in 1995 nog dat de mening van de journalisten inderdaad correspondeerde met de praktijk van de lezers (of die nu door hen werd weergegeven of beïnvloed). De door hem onderzochte catalogus, uit 1859, van de leesbibliotheek van de gebroeders Van der Hoek uit Leiden wees dat uit. Dat dit type bronnen zo zijn problemen oplevert, was Luger niet onbekend, maar bleek eens te meer toen een studente voor een

scriptieonderzoek, mede begeleid door Luger zelf, nader op de kwestie inging (Jansen, 1998). In hun eerste catalogus van 1859 boden de Van der Hoeks hun lezers inderdaad niet meer dan tien werken van George Sand aan, alle in het Frans. Raadpleging van de overzichtscatalogus van 1873 leerde echter dat er in dat jaar 29 werken bij zijn gekomen: 25 in het Frans, maar ook drie Nederlandse vertalingen en één Duitse. In de laatste overzichtscatalogus, uit 1887, blijken er nog drie titels te zijn aangeschaft, waarvan één vertaling. Van George Sand hebben de gebroeders dus in totaal 42 werken gekocht: twee maal zoveel als van alle andere 19 Franse schrijfters bij elkaar, maar natuurlijk altijd nog minder dan de 79 titels van de Engelse Mary Elizabeth Braddon, of de 99 van de Duitse Luise Mühlbach, om maar te zwijgen van de 172 (waaronder 58 in Nederlandse vertaling) van Alexandre Dumas.

Dergelijke gegevens, die zoals Luger altijd stelde het effectieve leesgedrag betrekkelijk goed weergeven, nopen ons de uitspraken van de journalisten met reserve te bezien, en te erkennen dat hun pogingen om leesgedrag te beïnvloeden dikwijls vergeefse moeite zijn geweest. Ook suggereert deze informatie dat het noodzakelijk is om andere bronnen te raadplegen, met name egodocumenten, waaronder vooral die van vrouwelijke lezers soms verhelderend zijn. Sommigen van hen schreven lange passages uit het werk van Sand in schriftjes over (Geertruida Muijsken), anderen lieten zich letterlijk door haar werk inspireren (Keetje Bruijns), citeerden haar in hun brieven (Geertruida Bosboom-Toussaint) en streepden hele passages in hun boeken aan, zoals Koningin Sophie, die zeer op het werk van Sand gesteld was (zie Van Dijk, 1995 en 2004). Zo maakte het werk van George Sand volop deel uit van de context waarbinnen Nederlandse schrijfters opereerden. Feministische schrijfsters als Mina Kruseman kregen bijvoorbeeld het verwijt dat zij te veel aan George Sand deden denken. Dergelijke opmerkingen rechtvaardigen de conclusie dat Sand, ondanks haarzelf, moet hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de eerste feministische golf in Nederland (Van Dijk, 1998).

Meynarda Verboom: vroeg-feminisme in Europese teksten

De twee genoemde voorbeelden geven aan dat het hanteren van een internationaal perspectief kan leiden tot herziening van het beeld dat van een auteur bestaat. Dit geldt zowel voor de ontvang(st)ers (Betje Wolff volgde tot nu toe onbekende voorbeelden na), als voor de uitzend(st)ers (het belang van George Sand wordt onderschat als haar prestige in het buitenland niet wordt verdisconteerd). Een heel ander belang heeft de plaatsing binnen de internationale context voor auteurs die in eigen land min of meer geïsoleerd lijken te zijn. Een voorbeeld daarvan is Meynarda Verboom (data onbekend), die in de Nederlandse zeventiende eeuw 'uit het niets' opdook (Schenkeveld-van der Dussen, 1997, p. 304; Schenkeveld-van der Dussen, 2002). Zij reageerde op Vondels *Adam in Ballingschap* met een *Pleyt voor onse eerste Moeder Eva* (1664):

'Ik schaam mij dat ik moet tegen dees dichter schrijven,

Doch eer ik in dit deel hem aan de eer liet blijven,

Tot nadeel van ons recht, zo zal ik met mijn pen
Tonen dat ik een vrouw en Eva's dochter ben,

Die voor haar grootmoer pleit [...]

(Schenkeveld-van der Dussen, 1997, p. 311, cursivering SvD).

Over de onmiddellijke receptie van dit werk is vooralsnog niets bekend. Pas in 1865 zou Jacob van Lennep er een commentaar aan hebben gewijd: 'Men ziet hoe de emancipatie der vrouwen toen reeds in mejuffrouw Verboom een verdedigster vond. Er is niets nieuws onder de zon' (Schenkeveld-van der Dussen, p. 305).

De gedachte dat een auteur die zo heftig op haar beroemde tijdgenoot Vondel reageerde, een verder volkomen geïsoleerde positie zou innemen, is enigszins onbevredigend. Situering van haar werk in de internationale context leidt bijvoorbeeld tot een parallel met de Engelse Aemilia Lanyer (1569-1645) die korte tijd eerder ook een apologie voor Eva had geschreven, onderdeel van het gedicht *Salve Deus Rex*

Judaeorum (1611). In deze tekst wordt, evenals in die van Verboom, Adam voorgesteld als schuldig aan de zondeval:

'But surely Adam *cannot be excused*,
Her fault though great, *yet he was most to blame*.
What weakness offered, strength might have refused,
Being Lord of all, the greater was his shame,
[...]'
(Gilbert & Gubar, 1996, p. 43, cursivering SvD).

En die van Verboom:

'Hij die de wet ontving, *zondigde tegen God*
Uit eigen vrije voorkeur en viel in ongenaden
Van 't albeschouwend oog dat door de vijge-
bladen
Zag waar de misdaad school.'
(Schenkeveld-van der Dussen, 1997, p. 308, cursivering SvD)

Zowel Lanyer als Verboom voeren voor Eva verzachtende omstandigheden aan:

'*No subtle serpent's falsehood did betray him*,
If he would eat it, who had power to stay him?
Not Eve, *whose fault was only too much love*,
Which made her give this present to her dear,
That what he tasted he likewise might prove,
Whereby his knowledge might become more clear.'
(Gilbert & Gubar, 1996, p. 43, cursivering SvD)

En die van Verboom:

'Wat wonder is het dan dat Eva werd verleid
Door 't duivelse serpent *dat haar zo vaak*
bekoorde
Met dat uitmuntend ooft; dat zij ten laatsten
hoorde
Naar dat bedrog; hoewel van geen bedrog
bewust.
Och! *Of zij ook misschien bezwangerd en belust*
Haar heeft vergaapt [...].'
(Schenkeveld-van der Dussen, 1997, p. 308, cursivering SvD)

Het gaat er niet om vast te stellen of Verboom inderdaad beïnvloed is geweest door het werk

van Lanyer. Beiden kunnen ook, onafhankelijk van elkaar, de invloed hebben ondergaan van Christine de Pizans *Livre de la cité des dames* (1405). Dit werk was bekend: een Nederlandse vertaling was in 1475, op bestelling, vervaardigd; ook in Engeland was haar werk uitgebreid gerecipieerd (Gilbert & Gubar, 1996, p. 13). Hoe dan ook wordt door deze vergelijking Meynarda Verboom in een stroming van 'vroeg-feministisch'¹⁴ te noemen auteurs geplaatst, die uit zal lopen op Mary Wollstonecraft. In *A vindication of the rights of women* (1792) verdedigde ook zij 'mother Eve' tegen het beeld dat Milton in *Paradise lost* (1667) gaf van 'our first frail mother' (Schenkeveld-van der Dussen, 1997, p. 262). Misschien had Van Lennep dus gelijk. De vraag naar reacties van tijdgenoten blijft onder tussen knagen...

Literaire waarde? Een andere kwestie....

Uit deze drie voorbeelden moge blijken dat de situering van de auteurs in de internationale context het mogelijk maakt om meer recht te doen aan hun geschriften, waardoor deze aan betekenis winnen. Dit geldt uiteraard ook voor beïnvloeding door werk van mannelijke schrijvers, maar gezien het hier gehanteerde uitgangspunt beperk ik mij tot contacten tussen schrijfsters. De vraag naar eventueel aanwezig 'vroeg-feminisme' duikt daarbij vrij snel op. In onze drie voorbeelden was die vraag steeds bevestigend te beantwoorden. Benadrukt moet worden dat dit lang niet altijd het geval zal zijn. Kerstin Wiedemann (2003) laat bijvoorbeeld in haar proefschrift over de invloed van George Sand op Duitse schrijfsters zien dat een aantal van hen zich openlijk en met nadruk uitsprak tegen de opvattingen van de Franse roman-schrijfster.

Duidelijk is voorts dat we voorlopig moeten voorbijgaan aan de kwestie van de literaire waarde van de werken, en dat wij het hebben over wat uiteindelijk thuis zou kunnen horen in de marges van de literaire canon. Dergelijke plaatsbepalingen zijn van later zorg. Voorlopig

is het van belang om zoveel mogelijk receptiegegevens bijeen te brengen, en waar mogelijk daarvan een eerste interpretatie te geven.¹⁵

Noten

1. Het getal 160 is uiteraard voorlopig; Annelies de Jeu heeft bijvoorbeeld al weer 'nieuwe' schrijfsters gevonden (De Jeu, 2000).
2. In *Met en zonder lauwerkrans* kon die niet uitgebreid worden besproken. In haar proefschrift is Annelies de Jeu ingegaan op de kringen van 'dichtvriendinnen' rond dichtersessen als Margareta van Godewyck en Titia Brongersma (De Jeu, 2000).
3. Dit wordt sinds 1997 onder mijn leiding uitgevoerd. Zie ook de website die onderzoeksresultaten bevat: 'Réseaux d'écrivaines/Virtuele vrouwen-netwerken/Women writers' networks' op www.roquade.nl/womenwriters. De website wordt tot nu toe enigszins onregelmatig aangevuld. De bedoeling is om er een 'open-access-journal' van te maken met een redactie bestaande uit minstens drie personen.
4. Te consulteren op: www.roquade.nl/wwriters. Het functioneren van de database is beschreven in Van Dijk, 2003.
5. Volgens Jensen (2001) was een van de eersten in Nederland Petronella Moens.
6. José de Kruijff inventariseert bijvoorbeeld nogmaals de bezwaren die kleven aan het gebruik van veilingcatalogi (De Kruijff, 1999, p. 59).
7. Deze confrontatie is van belang. Om die reden zou ik een bezwaar willen inbrengen tegen de manier waarop Marianne Vogel in *Baard boven baard* recensies van tien 'mannenboeken' afzet tegen de recensies op een even groot aantal 'vrouwenboeken' uit de periode 1945-1960. Vogel heeft de keuze gemaakt om *niet* in te gaan op de verhouding tussen recensies en besproken werk. Deze keuze is op praktische gronden te verdedigen, maar laat toch de lezer met vragen achter. De betiteling van Hella Haasse als auteur van 'damesromans' komt iedereen als tamelijk ridicuul voor. Maar heeft een recensent die het werk van een minder bekende auteur als Jacoba van Velde zou kwalificeren wél gelijk? Methodologisch was het juist geweest om de factor van de kwaliteit, of eventueel een consensus inzake de appreciatie van een werk bij een bepaald publiek, in de discussie te betrekken, zodat recensenten die bij wijze van spreken het boek nauwelijks zouden hebben gelezen, maar uitsluitend op de gangbare vooroordelen afgingen, 'ontmaskerd' hadden kunnen worden – of althans als minder serieuze bronnen hadden gegolden dan de andere commentatoren. Hetzelfde bezwaar geldt voor de manier waarop Streng de negentiende-eeuwse kritiek behandelt (Streng, 1997).
8. Voor dat onderzoek is gebruikgemaakt van een corpus van 248 grotendeels willekeurig geselecteerde Nederlandse veilingcatalogi van privé-bibliotheken gedateerd tussen 1700 en 1800, en zes catalogi van leesbibliotheken uit de periode 1751-1800. Het niet willekeurig geselecteerde deel van dit corpus bestaat uit alle bekende op microfiche raadpleegbare veilingcatalogi die ten minste voor een deel uit het boekenbezit bestonden van een of meer vrouwelijke eigenaars (30 catalogi, oftewel 12% van het totaal); deze zijn in het onderzoek opgenomen met de gedachte dat werken van achttiende-eeuwse vrouwelijke auteurs – onder wie die van Leprince de Beaumont, zoals zojuist is aangegeven – in veel gevallen ook beschouwd konden worden of werden als bestemd voor een vrouwelijk publiek.
9. Een overzicht van dit onderzoek zal in artikelvorm gepubliceerd worden (Montoya, 2003). De gegevens zelf zijn te raadplegen in de database met receptiegegevens betreffende vrouwelijke schrijfsters in Europa vóór 1900: *WomenWriters* (www.roquade.nl/wwriters).
10. Van Dijk en Montoya (2003) concludeerden dat dit lang niet alleen voor Nederland geldt, maar bijvoorbeeld ook voor Duitsland, Polen, Zweden, Tsjechië en Italië.
11. Die onbekendheid wordt in de hand gewerkt door de grote vertrouwdeheid met de tekst bij de achttiende-eeuwse lezers.
12. De veilingcatalogus van deze bibliotheek is niet geheel betrouwbaar: hij bevat waarschijnlijk ook werken die aan anderen hebben toebehoord (zie Dijkstra-van Bakelen, 1977).
13. En vooral: een in zoveel bibliotheken aanwezige auteur moet ook op anderen dan Betje Wolff invloed hebben uitgeoefend. De vraag blijft of die invloed verlopen zal zijn zoals de achttiende-eeuwse journa-

listen dat voorstonden, óf zoals feministische onderzoekers van nu dat graag geweld hadden. Daarover valt voorlopig nog niet veel te zeggen. Eerst moet worden bekeken welke edities vooral in de bibliotheken aan te treffen waren: die mét of die zonder voorwoord? Ook is het nodig om te onderzoeken wat er, van de ene editie op de andere, met de tekst zelf van het *Magasin des Enfants* is gebeurd. Wellicht is het niet alleen het voorwoord dat werd bijgewerkt, maar zijn ook de meisjeskarakters enigszins aangepast. In de negentiende eeuw zou Anna Barbara van Meerten-Schilperoord dat in haar vertaling van het *Magasin des Enfants* wél doen; voor eerdere edities is het nog niet vergeleken.

14. Ik gebruik deze term zonder hem hier nader te definiëren; hij is in ieder geval in zoverre van toepassing dat de term 'feminisme' pas in de negentiende eeuw opkwam.
15. Dit gebeurt in de vorm van online publicatie op de site 'Virtuele Vrouwennetwerken' (zie noot 3).

Literatuur

- Andeweg, A. (2001). Succes is het probleem niet. Een reactie op Marije Groos. *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr. 3, 48-51.
- Boven, E. van, Poel, D. van der, & Streng, T. (2001). Gender en literatuurgeschiedschrijving: een serie artikelen. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 117, 1-44.
- Darnton, R. (1990). *The kiss of Lamourette. Reflections in cultural history*. New York: Norton.
- Dijk, S. van (1995). Introduction: un contexte à la réception sandienne aux Pays-Bas. In S. van Dijk (Ed.) *George Sand lue à l'étranger. Recherches nouvelles* 3, pp. 7-22. Amsterdam: Rodopi.
- Dijk, S. van (1998). George Sand et les mouvements d'émancipation féminine. Lectures étrangères. In D.A. Powell (Ed.), *Le Siècle de George Sand* (pp.131-146). Amsterdam: Rodopi.
- Dijk, S. van (2003). Een database voor het literair-historisch onderzoek naar schrijfsters: 'Women Writers before 1900'. In M. Altena, e.a. (Eds.). *Muzen aan het werk. Vrouwenlevens in de kunsten* (pp. 210-216). Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 23.
- Dijk, S. van, Gemert, L. van & Ottway, S. (Eds.) (2001). *Writing the history of women's writing. Toward an international approach*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen.
- Dijk, S. van & Montoya, A.C. (2002). Madame Leprince de Beaumont, Mademoiselle Bonne en hun Nederlandse lezers. *De achttiende eeuw*, 34, 5-32.
- Dijk, S. van & Raamsdonk, T. van (1998), 'Ik vermane mijne Sex: leer denken, net denken...' Betje Wolff en Jeanne Leprince de Beaumont: plagiaat of citaat zonder bronvermelding? *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 114, 346-356.
- Dijk, S. van e.a. (Ed.). (2004). *'I have heard about you'. Women's writing crossing borders*. Hilversum: Verloren (ter perse).
- Dijk, S. van (2004). Lectrices néerlandaises d'*Histoires de ma vie*: une femme de pasteur dévouée à ses enfants, une reine malmariée et une socialiste à tendances anarchistes. In: S. Bernard-Griffiths en José-Luis Diaz (Ed.), *Lire Histoire de ma vie*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise Pascal (ter perse).
- Dijkstra-van Bakelen, R. (1977). De veilingcatalogus van maart 1789 op naam van Betje Wolff en Aagje Deken. *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 34-35, 123-148.
- Ezell, M.J.M. (1993). *Writing women's literary history*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Gilbert, S.M. & Gubar, S. (1996). *The Norton anthology of literature by women. The traditions in English* (2nd ed.). New York: Norton & Company.
- Groos, M. (2000). Wie schrijft, die blijft? Schrijfsters in de literaire kritiek van nu. *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr. 3, 31-36.
- Groos, M. (2001). Weerwoord. *Tijdschrift voor Genderstudies*, nr. 3, 52-54.
- Jansen, D. (1998). *L'oeuvre de George Sand dans les catalogues du cabinet de lecture Van der Hoek à Leyde de 1856 à 1898*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Jensen, L.E. (2001). 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalisten in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Jeu, A. de (2000) 't *Spoor der dichtersessen*'. *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*. Hilversum: Verloren.

- Kruijff, J. de (1999). *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen: Walburg Pers.
- Leerssen, J. Th. (2001). Women authors and literary history. In Van Dijk, Van Gemert & Ottway (Eds.). *Writing the history of women's writing. Toward an international approach* (pp. 251-262). Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen.
- Luger, B. (1995). Les écrivains étrangers aux Pays-Bas: le rôle des intermédiaires entre livre et lecteurs. In Van Dijk (Ed.), *George Sand lue à l'étranger. Recherches nouvelles 3* (pp. 93-99). Amsterdam: Rodopi. Nederlandse versie in: B. Luger, *Wie las wat in de negentiende eeuw?* (pp. 151-160). Utrecht: Matrijs, 1997.
- Montoya, A.C. (2004). French and English women writers in Dutch libraries, 1700-1800. Some methodological considerations and preliminary results. In Van Dijk (Ed.). *'I have heard about you'. Women's writing crossing borders*. Hilversum: Verloren (ter perse).
- Rietveld-van Wingerden, M. (1995). *Jeugdtijdschriften in Nederland en Vlaanderen 1757-1942. Bibliografie*. Leiden: Primavera pers.
- Schenkeveld-van der Dussen, R. (Ed.) (1997). *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schenkeveld-van der Dussen, R. (2001). *Met en zonder lauwerkrans* in an international perspective. In Van Dijk, Gemert, Ottway (Eds.). 2001, *Writing the history of women's writing. Toward an international approach* (pp. 239-250). Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen.
- Schenkeveld-van der Dussen, R. (2002). *Vondel en 't vrouwelijke dier*. Utrecht: Universiteit van Utrecht, Faculteit der Letteren.
- Selm, B. van (1992). De studie van magazijnvoorraden: inzichten en vergezichten. In *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, pp.32-45. Amsterdam: De Buitenkant.
- Stewart, J.H. (1993). *Gynographs. French Novels by women of the late eighteenth century*. Lincoln & Londen: University of Nebraska Press.
- Streng, T. (1997). *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vogel, M. (2001). *Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1946-1960*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wiedemann, K. (2003). *Zwischen Irritation und Faszination. George Sand und ihre deutsche Leserschaft im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.